

ગાંધીજી એક મહાન સમાજ સુધારક

પ્રા.મૌલિક શાહ

ભેટાલી કોલેજ, સાબરકાંઠા

ગાંધીજી એક મહાન સમાજ સુધારક હતા. તમણે ભારતીય સમાજમાં ફેલાયેલી અસ્પૃશ્યતા, બાળ લગ્ન, વિધવાઓની દુર્દશા, દરિયાઈ મુસાફરી પર પ્રતિબંધ, સ્ત્રીઓને શિક્ષણનો ઇનકાર વગેરે જેવી અનેક દુષણોનો સખત વિરોધ કર્યો. તમને કહ્યું કે આ બદિઓએ હિંદુ ધર્મને જર્જરિત કરી દીધો છે. અનૈતિકતા અને ભ્રષ્ટાચાર ભારતીય સમાજ ને અંદરથી ઉઠાવી રહ્યો હતો. બીજી તરફ રૂઢિચુસ્તો અને ધર્મના અનુયાયીઓ અંધશ્રદ્ધામાં ડૂબેલા હતા.

પરિણામે, ભારતની બહાર એક સામાન્ય વિદેશી પણ તેને 'મેલીવિદ્યા કરનાર લોકોનો દેશ' ગણતો હતો. આ પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં, એક મહેનતુ અને વ્યવહારુ રાજકારણીઓની જેમ, ગાંધીજીએ સમગ્ર દેશનું ધ્યાન સામાજિક વ્યવસ્થાની બદીઓ તરફ દોરીને સમાજ સુધારણાનું ખુબ જ મહત્વપૂર્ણ કાર્ય કર્યું. તમણે સામાજિક રાજકીય અને આર્થિક સમસ્યાઓ વચ્ચે સમન્વય સાધવાનો અને તેમને યોગ્ય દિશા આપવાનો પ્રયાસ કર્યો. તેમના સામાજિક વિચારો તેમના વિચારને સામાજિક આધાર પૂરો પાડે છે.

મૂળ શબ્દ

ગાંધી ફિલસૂફી, અસ્પૃશ્યતા, કોમો એકતા, નશા બંધી, મહિલા સશક્તિકરણ, મૂળભૂત શિક્ષણ.

ભૂમિકા

ગાંધીજી કેવળ ફિલોસોફર કે સિદ્ધાંત ચિંતક ણ હતા પરંતુ કર્મચોગી અને વ્યવહારુ રાજકારણી હતા. તેમના વિચારોમાં અર્થશાસ્ત્ર, વ્યક્તિવાદ, સમાજવાદ અને આદર્શવાદની ઝલક જોવા મળે છે. તેમની વિચારસરણીને સમજવા માટે તેમના સામાજિક વિચારોનો અભ્યાસ કરવો જરૂરી છે. જે તેમની ફિલસૂફીને સામાજિક આધાર પૂરો પાડે છે. ટોલ્સટોય અને રસ્કિન જેવા સમકાલીન વિચારકોનો ગાંધીજીના સામાજિક વિચારોના વિકાસ અને પુષ્પોમાં પ્રભાવ હતો. ટોલ્સટોય દ્વારા પ્રસ્તાવિત વિચાર કે 'દરેક માણસે તેના રોજીંદા ખોરાક માટે શારીરિક શ્રમ કરવો જોઈએ એ ગાંધીજીને ખૂબ પ્રભાવિત કર્યા. રસ્કિન દ્વારા સૂચવ્યા મુજબ લોભ અને સર્જનાત્મક શ્રમથી દુર રહેવાના વિચારનો તેમના પર ઘણો પ્રભાવ હતો. રસ્કિનનો અભિપ્રાય હતો કે 'શ્રમ મધ પેદા કરે છે અને જાળું વળતું નથી'. 1 ખ્રિસ્તીઓના પવિત્ર પુસ્તક બાઈબલે પણ તેમના સામાજિક વિચારોને પ્રભાવિત કર્યા.

આધુનિક ભારતમાં સર્વળ વર્ગના સામાજિક અને રાજકીય સુધારકોમાં ગાંધીજી એકમાત્ર એવા વ્યક્તિ હતા કે જેમણે અસ્પૃશ્યતાને હિંદુ ધર્મ પરનું કલંક જ નહોતું માન્યું, પરંતુ ઉંચ નીચની આ દીવાલને પણ ખતમ કરવા માંગતા હતા. તેમના મતે અસ્પૃશ્યતા એ 'સો માથાવાળો રાક્ષક' હતો. 2 તેમનું માનવું હતું કે

"અસ્પુશ્યતા એ હિંદુ ધર્મના સુંદર બગીચામાં ઉગેલા અનિચ્છનીય નીંદણ જેવી છે. જે એવી રીતે ફેલાઈ રહી છે. કે તે આ બગીચાની અંદરના ફૂલોને સુકાઈ જવાની ધમકી આપી રહી છે. "હકીકતમાં, ગાંધીજી અત્યંત દયનીય સ્તિથિ માટે સર્વો હિન્દુઓને દોષ આપતા હતા. તેથી જ તેમણે કહ્યું હતું કે 'સામ્રાજ્યવાદી સરકારે જે રીતે હિંદુ ધર્મના નામે આપણા પર સરમૂખત્યારશાહી ચલાવી છે. તે જ રીતે સર્વણ હિંદુઓ એ ભંગી જાતિઓ પર સરમૂખત્યારશાહી ચલાવી છે. ' ૩ તેથી જ તેમણે સ્પષ્ટ કહ્યું કે, "હું અસ્પુશ્યોને સમર્થન આપું છું કે કારણ કે અમે તેમની સાથે ધોર અન્યાય કર્યો છે.

ગાંધીજી અસ્પુશ્યતાને ભારતીય સમાજનો સૌથી મોટો રક્તપિત માનતા હતા. તેમણે કહ્યું કે દરેક ભારતીયે તેને સામાજિક કલંક ગણીને તેને દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. આની પાછળ પણ ગાંધીજી આધ્યાત્મિક તત્વને મૂળ માને છે. ગીતા અને વેદાંતમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે તમામ જીવો અને મનુષ્યોમાં એક જ આત્માનો અંશ છે. તેથી, બધાને સમાન દરજ્જો આપ્યા વિના, જીવનમાં ન તો અહિંસાનો સંપૂર્ણ અવતાર થશે અને ન તો સામાજિક પ્રગતિ શક્ય બનશે. બધા મનુષ્યો એક જ ઈશ્વરના સંતાનો છે. તેથી તેમનો અસ્પુશ્યતાનો સિદ્ધાંત ભારપૂર્વક જણાવે છે કે 'માણસ અને માણસ વચ્ચેનો ભેદ નાબુદ થવો જોઈએ. ' 4

ગાંધીજી પ્રાચીન ભારતીય જીવનશૈલીમાં જાતિ પ્રથાને આદર્શ સ્તિથિ માનતા હતા. તેમણે કહ્યું કે અસ્પુશ્યતા દૂર કરવાનો અર્થ ઉંચ અને નીચના ભેદ ન હોવો જોઈએ.

વૈવારિક અથવા સામાજિક સબંધો પર કોઈ પ્રતિબંધ ન હોવો જોઈએ. જાતિ પ્રથાનો અંત આવવો જોઈએ અને પછી આપણો સમાજ પ્રાચીન વર્ણ વ્યવસ્થાનું સ્થાન લેશે. ગાંધીજી કહે છે કે વાસ્તવમાં આજે વર્ણોનું અસ્તિત્વ ખતમ થઈ ગયું છે. વર્ણોનું શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપ માત્ર હિંદુઓ માટે જ નહીં. સમગ્ર માનવ જાત માટે છે. માણસ ઉપરની સ્થિતિમાં હોય તે સ્વાભાવિક છે. તેઓ વર્ણ નિયમની વ્યાખ્યા કરે છે અને કહે છે. વર્ણ-નિયમનો અર્થ એ છે કે દરેક માનવીએ તેના પૂર્વજોના પૂર્વજોના ધર્મને ફરજ તરીકે અપનાવવો જોઈએ. જો તે વ્યવસાય મૂળભૂત નીતિ સાથે અસંગત ન હોય. જો કે વર્ણ જન્મથી નક્કી થાય છે. પરંતુ તેનું રક્ષણ કર્તવ્ય નીભાવવાથી થાય છે. બ્રાહ્મણ માતા-પિતાનો પુત્ર બ્રાહ્મણ કહેવાશે, પરંતુ પુખ્ત વયે બ્રાહ્મણના ગુણો તેના જીવનમાં પ્રગટ ન થાય તો તેને બ્રાહ્મણ કહી શકાય નહીં. બીજી બાજુ, જે વ્યક્તિ જન્મથી બ્રાહ્મણ નથી, પરંતુ તેના વર્તનમાં બ્રાહ્મણના ગુણો દર્શાવે છે. તે બ્રાહ્મણ ગણાશે, જો કે તે પોતે બ્રાહ્મણ હોવાનો ઇનકાર કરી શકે છે. ગાંધીજી કહે છે કે આ નિયમનું પાલન કુદરતી રીતે થવું જોઈએ અને તેમાં શરમ કે પ્રતિષ્ઠાને કોઈ વિચાર ન હોવો જોઈએ. આ નિયમનો અર્થ એવો પણ થાય છે કે ધંધા-વ્યવસાય કોઈ ઉંચ-નીચ નથી, બધા સમાન છે અને સંન્યાસીની જેમ મિલકતનો ઉપયોગ સમાજના ભલા માટે થવો જોઈએ. તેથી વર્ણ શાસનમાં અસ્પુશ્યતા જેવો રક્ષિતને અવકાશ નથી. 5

ગાંધીજી અસ્પુશ્યતાને પાપ માનતા હતા અને તેને લોકશાહીની ભાવના વિરુદ્ધ

માનતા હતા. તેઓ માને છે કે માનવ શ્રમના મહત્વના ઉલ્લંઘનની સાથે તે ઘણી આર્થિક સમસ્યાઓને પણ જન્મ આપે છે. અસ્પૃશ્ય સમાજનો નબળો અને ગરીબ ભાગ છે અને તેઓ ઝૂંપડપટ્ટીમાં રહે છે આંધળા કરી દીધા છે અને આપણે આપણા દલિત ભાઈઓની બુરાઈઓને અતિશયોક્તિ કરીએ છીએ જેમને આપણે કચડીને ગુલામ બનાવ્યા છે. ભગવાનની કૃપા અને તેમની ફિલસુફી એ કોઈ જાતિ કે રાષ્ટ્રનો ઈશારો નથી. જેઓ ભગવાનની ઉપાસના કરે છે તેઓ બધા દ્વારા સમાન રીતે પ્રાપ્ત છે જે ધર્મ અને રાષ્ટ્ર અન્યાય, અસત્ય અને અહિંસામાં માને છે, તે આ પૃથ્વી પરથી ભુંસાઈ જશે. તેમણે બીજી જગ્યાએ કહ્યું છે. “અસ્પૃશ્યતાના ગંભીર સ્વરૂપને મને હંમેશા દુઃખ આપ્યું છે. કારણ કે હું મારી જાતને કદર હિંદુ માનું છું. મને કોઈપણ હિંદુ ધર્મગ્રંથોમાં અસ્પૃશ્યતાની તરફેણમાં કોઈ દલીલ મળી નથી. જો હિંદુ ધર્મ આમાં માનતો હોય તો હું પોતે હિંદુ ધર્મ છોડતા અચકાઈશ નહીં.”

ગાંધીજી અહિંસક પદ્ધતિ દ્વારા ભારતીય સમાજમાંથી અસ્પૃશ્યતા નાબુદ કરવા માંગતા હતા. તેઓ ભારતીય સમાજમાં સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય અસમાનતાના અંતરને સમાપ્ત કરીને સમાનતા લાવવા માંગતા હતા. તેમનું માનવું હતું કે સામાજિક ઉત્થાનનું કામ નીચલા સ્તરથી શરૂ થવું જોઈએ. ગાંધીજીના મતે, અસ્પૃશ્ય જાતિઓનો મંદિર પ્રવેશ એ ઉચ્ચ જાતિના સ્વ-પરિવર્તન અને દલિતોના સામાજિક અને સાંકૃતિક ઉત્થાનનો અસરકારક માર્ગ હતો. તેમનું માનવું પહતું કે મંદિર-પ્રવેશ એ

આધ્યાત્મિક વસ્તું છે, જેના દ્વારા તમામ ઉત્થાન શક્ય છે. 7 તેઓ સર્વળ અને દલિતો વચ્ચે સામાજિક અને સાંકૃતિક સમાનતા લાવવાના ઉદ્દેશ્ય સાથે મંદિર-પ્રવેશ વિષે વાત કરતા હતા. તેમણે અસ્પૃશ્યતાને હિંદુ ધર્મ પર એક ભયંકર રક્ષિત અને કાળો ડાઘ ગણાવ્યો અનેમ હતા તેનાથી છુટકારો મેળવવા ઉપવાસ પણ કર્યા. તેમણે અસ્પૃશ્યોને 'હરીજન' નામ આપ્યું અને હરિજનોધર તેમના સમાજ સુધારણા કાર્યક્રમનો સૌથી મહત્વપૂર્ણ વિષય બનાવ્યો.

ગાંધીજીના વિચારમાં કોમી એકતા અને સૌહાર્દનું મહત્વનું સ્થાન રહ્યું છે તેમના મતે, 'હિંદુ-મુસ્લિમ એકતાનો અર્થ માત્ર હિંદુઓ અને મુસ્લિમો વચ્ચે એકતા નથી, પરંતુ તે બધા લોકો વચ્ચે એકતા છે જેઓ ભારતને પોતાનું ઘર માને છે, પછી ભલે તે કોઈપણ સંપ્રદાયમાં હોય. હિંદુ ધર્મની સાથે ગાંધીજીએ ઇસ્લામનો પણ ખુબ ઊંડો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેણે લખ્યું છે કે તે એવા ધર્મના અનુયાયી છે જે તમામ ધર્મને સાચા માને છે. તેથી તે દાવો કરી શકે છે કે તે ખ્રિસ્તી છે. બૌદ્ધ છે, મુસ્લિમ છે, અને પારસી પણ છે. તેમણે સાંપ્રદાયિક એકતાને માત્ર ઐતિહાસિક જરૂરિયાત જ નહીં પરંતુ સામાજિક જરૂરિયાત તરીકે પણ ગણી હતી. તેમણે અહિંસાને આ એકતા પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ અને સર્વોદયને તેનું લક્ષ્ય ગણાવ્યું. કોમી એકતા માટે ગાંધીજીનો અભિગમ ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક હતી. તેમનું માનવું હતું કે તમામ ધર્મોમાં સત્યનું કોઈ ને કોઈ તત્વ હોય છે. બધા ધર્મો ઈશ્વર સુધી પહોંચવાના અલગ-અલગ માર્ગો છે. બધા

ધર્મોમાં સમાન નૈતિક અને આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંતો છે. આથી કોઈ પણ ધર્મ બીજા કોઈ ધર્મ કરતા ચડિયાતો નથી. 9 દરેક વ્યક્તિએ અન્ય ધર્મોનો આદર કરવો જોઈએ. સાંપ્રદાયિક સમસ્યાનો ઉકેલ ત્યારે જ શક્ય છે જ્યારે દરેક વ્યક્તિ પોતાના શ્રેષ્ઠ ધર્મનું પાલન કરવાની સાથે અન્ય ધર્મો અને તેમના અનુયાયીઓને યોગ્ય સન્માન આપે.

ગાંધીજી કોઈ એક જાતિ કે ધર્મમાં માનતા નહાતા પરંતુ 'સર્વ ધર્મ સમભાવ' માં માનતા હતા. તેમનું માનવું છે, કે 'માનવતા' ની રક્ષા એ તમામ ધર્મો અને ધર્મોનો મૂળ સિદ્ધાંત છે. બધા ધર્મો ઉપદેશ આપે છે કે વિશ્વના તમામ મનુષ્યો ભાઈઓ અનેક સમાન છે. તમામ ધર્મોએ તેમના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોમાં ક્ષમાને સૌથી મોટો દરરજો આપ્યો છે બધા ધર્મો દુષ્ટતનો બદલો સરળતા થી આપવાનો માર્ગ સૂચવે છે. ગાંધીજી એક તરફ હિંદુ વેદ ગ્રંથો વેદ ઉપનિષદ પુરાણ અને ગીતા વગેરેનો અભ્યાસ કર્યો. તો બીજી તરફ તેમણે કુરાનના પયગંબર ના જીવન ચરિત્રનો પણ અભ્યાસ કર્યો એટલું જ નહીં પણ તેમને બાઈબલ ગુરુગ્રંથ સાહેબ બૌદ્ધ ધર્મ જૈન ધર્મ અને પારસી ધર્મનો પણ અભ્યાસ કર્યો. આ બધાના અભ્યાસમાં થી જે સાર નીકળ્યો તેના થી ખ્યાલ આવ્યો કે તમામ ધર્મોમાં મૂળભૂત એકતા છે. 10

સંદર્ભ

1. મનોજ સિન્હા (સંપાદિત), ગાંધી સ્ટડીઝ, ઓરીએન્ટ બ્લેકસ્વાન, નવી દિલ્હી, 2011, પૃષ્ઠ 165
2. એ જ, પી 133

3. અનિલ દત્ત મિશ્રા, ગાંધી એ સ્ટડી, પીયર્સન પબ્લિશર્સ, દિલ્હી, 2012, પૃષ્ઠ 228
4. એમ.ના. મિશ્રા, કમલ દધીય, ગાંધી દર્શન, અર્જુન પબ્લિશિંગ હાઉસ, નવી દિલ્હી, 2011, પૃષ્ઠ. 94
5. એ જ, પી. 94-95
6. એસ. આર. બક્ષી, ગાંધી અને સત્યાગ્રહની તેમની તકનીકો, સ્ટર્લીંગ પબ્લિશર્સ પ્રા.લિ., નવી દિલ્હી, 1987 પૃષ્ઠ. 71-77
7. અનિલ દત્ત મિશ્રા, ibid, p. 237
8. એમ. ના. ગાંધી ધ વે કોમ્યુનલ હાર્મની યુ.આર રાવ, સંકલિત અને સંપાદિત નવજીવન પબ્લિશિંગ હાઉસ, અમદાવાદ, 1983, પૃષ્ઠ. 8
9. અજય કુમાર ઇસ્લામઅલી (સંપાદક) ભારતીય રાજકીય વિચાર,; કોન્સેપ્સ એન્ડ થિંકર્સ, પીયર્સન પબ્લિશર્સ, નવી દિલ્હી, 2012, પૃષ્ઠ. 227
- 10 મનોજ સિન્હા, ibid, p.113